

Є. М. Кирилюк,

доцент, к. е. н., докторант кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів, ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Здійснено порівняльний аналіз наукових підходів до визначення закономірностей економічного розвитку суспільства. Виявлено особливості та обґрунтовано методологічні аспекти системного підходу до дослідження еволюції економічних систем.

The comparative analysis of scientific approaches to determination of regularities of economic development is conducted. The methodological aspects of the system approach to research of the economic systems evolution are educed and reasonable.

Ключові слова: економічна система, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, системний (системно-функціональний) підхід, полісистемність, поліваріантність розвитку, ентропія, емерджентність, нададитивність, синергетичний ефект.

Key words: economic system, formation approach, civilization approach, system (the structural-functional) approach, polysystem, polyalternativeness of development, entropy, emergence, superadditiveness, synergetics effect.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Конкретні завдання щодо економічного прогресу суспільства, у т.ч. розвитку аграрного сектора, складно вирішувати, поки не розроблені загальні довготермінові цілі й стратегічний напрям необхідних соціально-економічних перетворень. При цьому не можна не погодитись з думкою В. Рязанова, що "до вибору моделей господарювання необхідно підходити не з точки зору їх ідеологічної самоцінності, а з точки зору досягнення більш прагматичних цілей відродження економіки" [1, 781]. Це ж стосується і відродження аграрного сектора. Загальні цілі, принципи та послідовність економічних трансформацій менш піддаються впливу історичних, інституційних, політичних та інших особливостей, аніж конкретні форми і методи їх здійснення. Тому існує об'єктивна необхідність обов'язкового врахування загальних принципів і закономірностей еволюції економічних систем на рівні їх типів та національних моделей при виборі напрямів розвитку аграрного сектора в цілому, зокрема аграрного ринку.

Протягом усього історичного розвитку людства для дослідження еволюції й типології економічних систем використовувалось багато наукових підходів. З методологічної точки зору науковий підхід базується на певних принципах, формує систему прийнятних методів і прийомів дослідження, визначає обмеження щодо використання факторологічних даних, задає оціночні критерії зміни властивостей системи та її складових. Залежно від підходу, що використовується, від особливостей і глибини дослідження виділяються різні класифікації та етапи розвитку економічних систем. Результат досліджень значною мірою буде визначатись вибором конкретних критеріїв класифікації, оскільки при цьому фіксується певна група параметрів системи, яка ретельно відстежується при абстрагуванні або зниженні важливості інших її властивостей і особливостей. Тим самим окреслюються певна специфіка аналізу та здійснюється заміна реальної системи її моделлю.

Вдалий підбір методів і оціночних критеріїв у рамках наукового підходу сприяє ґрунтовному дослідженню економічних систем на певному етапі їх розвитку. Причому різні підходи й критерії можуть застосовуватись для дослідження одних і тих же економічних систем або систем одного рівня розвитку, що є наслідком їх складності та поліструктурності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

У цілому, наукові підходи до типологізації та класифікації стадій, етапів розвитку економічних (соціально-економічних) систем можна поділити на три групи.

Перша група підходів виражає детермінізм розвитку систем, а саме — формаційний (економічний) детермінізм і технократичний (технологічний) детермінізм. Вона об'єднує найбільш значну частину економічних розробок, у яких розвиток оцінюється змінами, що відбуваються в продуктивних силах і економічних (виробничих) відносинах. До цієї групи включають формаційний (К. Маркс), технологічний (В. Зомбарт, К. Кларк, В. Ростоу, Д. Белл, Е. Тоффлер), технократичний (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт, З. Бжезинський) підходи. У моделях соціально-економічних систем, розроблених на базі цих підходів, розвиток систем пов'язується зі зміною відносин власності, мінових та ін. відносин, рівнем розвитку продуктивних сил, інноваціями, науково-технічними досягненнями. Формальна ціль розвитку систем — вирішення економічних і на їх основі соціальних проблем суспільства, розвиток національного споживання. Сутність таких моделей — раціоналістична, технічна, технократична, інформаційна. Вони дозволяють виділити загальні риси різних систем, але специфіка усіх проблем розглядається з техніко-економічної точки зору. Відповідно робляться висновки щодо особливостей та безальтернативності наступних стадій (етапів) розвитку конкретних систем безвідносно до їх специфічних національних особливостей.

Друга група об'єднує підходи, на базі яких розроб-

лялись теорії, що обґрунтовували необхідність більш повного дослідження систем зі сторони духовних чинників, психіки, моральності індивідів і суспільства. Вони звертали увагу на національні специфічні особливості країн і народів, що значно впливають на економічні відносини, вказували на етичний аспект економічних відносин, на роль духовного фактора в соціально-економічному розвитку країн, на національні особливості суспільного виробництва, які визначаються традиційними інститутами конкретного суспільства. До цієї групи відносять етичний (В. Мітчел, М. Вебер, К. Ясперс), релігійно-ідеалістичний (С. Булгаков, М. Бердяєв), інституційний підхід (Т. Веблен, Дж. Коммонс) та ін.

Третя група об'єднує підходи, у рамках яких наголошується на важливості усіх складових економічної системи, підкреслюється синергетичний ефект, що виникає завдяки їх взаємодії. Ці підходи дозволяють вести аналіз як у рамках технічної сторони соціально-економічної системи, так і враховують соціальні, національні особливості, етичний аспект економічних відносин; не вказують на безальтернативність розвитку систем у певному напрямі, а наголошують на тому, що кожна система має власний, унікальний вектор розвитку. До цієї групи відносять цивілізаційний підхід (А. Тойнбі, С. Ханнінгтон); еволюційний підхід (теорія господарського порядку (В. Ойкен)), новий інституційний напрямок або неoinституціоналізм (О. Вільямсон, Д. Норт)); системний підхід (загальна теорія систем (А. Берталанфі, Р. Акофф), системна теорія порядку (Г. Ляйпольд, Т. Вельш, Х.-Г. Крюссельберг), теорія прийняття рішень (Е. Нойбергер, В. Даффі)); порівняльний підхід (порівняльний аналіз економічних систем (Е. Нойбергер, В. Даффі, Д. Монтіас, Т. Купманс), порівняльний інституційний аналіз (М. Аокі, А. Грейф) та ін.), синергетика (І. Пригожин, Г. Хакен).

Характеристики економічної системи визначаються інерційністю її розвитку, а також здатністю до трансформації. Динамічні взаємозв'язки економічної системи із зовнішнім середовищем створюють об'єктивні передумови до її органічності, здатності до саморозвитку. Причому такий розвиток зумовлюють не тільки зовнішні, але й значною мірою внутрішні чинники, тобто хаотичні або впорядковані динамічні явища всередині самої економічної системи. Характеристикою впорядкованості економічної системи є ентропія — перетворення, зміна чого-небудь, кількісна міра невизначеності ситуації або події [2, с. 222]. Прогнозувати варіанти розвитку системи можна лише з певним ступенем вірогідності, оскільки існує декілька варіантів такого розвитку, зумовлених дією відтворювального і адаптаційного її механізмів. Дія відтворювального механізму направлена на відтворення і відновлення системи через відтворення її елементів усіх рівнів, адаптаційного — для пристосування системи до змін внутрішнього і зовнішнього середовища.

А. Гальчинський відзначає, що економічні системи, як і усі складні системи, належать до класу неупорядкованих систем. Акценти на неупорядкованості складних систем, на його думку, як правило, пов'язані з гносеологією людських незнань, недостатністю відповідних наукових узагальнень. "Сучасна економічна теорія перехідних процесів і систем поки що не має належного методологічного інструментарію аналізу відповідних закономірностей... Невпорядкованість видається нам проявом складності, коли ми її не знаємо" [3, с. 7]. Вчені підкреслюють, що неупорядкованість виступає як складність лише у відношенні до порядку, існування якого ми прагнемо розшифрувати. Складність — "це впорядкованість, до якої ми поки що не маємо ключа", "складність передбачає, що ми маємо про структуру глобальне уявлення, і водночас це уявлення не дає нам змоги пізнати її досконально. Ось чому складність вимірюється інформацією, якою ми не володіємо і яка потрібна, щоб визначити систему в усіх її деталях" [4, с.

311]. Відповідно необхідним є утвердження нової системної методологічної парадигми, спроби адаптації принципів системного підходу до аналізу еволюції економічних систем. Слід підтримати думку А. Гальчинського стосовно необхідності більш активного доучення вітчизняної економічної науки до розвитку системного підходу в дослідженнях специфічних особливостей еволюції економічних систем.

МЕТА РОБОТИ

Метою наукової статті є виявлення особливостей та обґрунтування методологічних аспектів системного підходу до дослідження еволюції економічних систем.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У науковій літературі найбільш відомими та розкритими є формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації економічного розвитку суспільства й відповідно еволюції економічних систем. Однак ускладнення структури економічних систем, розуміння полісистемності та поліваріантності їх еволюції призвело до усвідомлення необхідності розвитку на основі використання сучасних досягнень теорії систем системного або системно-функціонального підходу, обґрунтування методології та виявлення його принципових відмінностей у порівнянні з формаційним і цивілізаційним підходами.

Наріжною підвалиною формаційного підходу є поняття суспільно-економічної формації. Як зазначає А. Чухно, "категорія "суспільно-економічна формація" характеризує суспільство на певній стадії його розвитку, тобто це специфічне формоутворення з притаманними йому певною цілісністю та системністю. Кожній суспільно-економічній формації властива певна структура, тобто єдність розгалуженої системи елементів, що перебувають у тісному внутрішньому зв'язку і взаємодії" [5, с. 53]. Формаційний підхід розглядає економічну історію в основному як лінійно-поступальний процес, детермінантою якого є розвиток продуктивних сил (технологічний детермінізм) і який характеризується стійкими причинно-наслідковими зв'язками. З іншої сторони, цивілізаційному підходу властиве акцентування на випадкових (спонтанних) факторах, що не піддаються впливу якихось загальних закономірностей.

У рамках поєднання структурної і функціональної концепцій соціально-економічних систем науковцями формується системний підхід до аналізу еволюції й розвитку економічних систем. З точки зору системного підходу тип економічної системи розглядається як концентроване вираження сутнісних структурних характеристик цієї системи, стійких до різноманітних впливів ендегенних і екзогенних умов її функціонування. Оскільки структура системи визначає її функціональні особливості і ефективність функціонування, тому системний підхід у даному випадку точніше визначати як системно-функціональний. Під структурою в цьому випадку розуміють сукупність відносин і зв'язків, що пов'язують елементи системи. Відповідно, вона має певну схожість із формаційною категорією "виробничі відносини" (у марксистській теорії на основі формаційного підходу до періодизації економічного розвитку сукупність економічних зв'язків (відносин) між господарюючими суб'єктами в процесі суспільного виробництва і розподілу визначається як виробничі відносини).

Виробничі відносини тісно пов'язані з розвитком продуктивних сил, формуючи у своєму взаємозв'язку спосіб виробництва, вони, згідно з формаційним підходом, розвиваються лінійно-поступально. У рамках цього підходу виділяють п'ять способів виробництва, що поступово змінюють один одного: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний. Основоположною ознакою кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є відносини власності, оскільки саме вони визначають спосіб по-

єднання працівника із засобами виробництва. Трансформація системи функціонування капіталістичного суспільства зумовлена кумулятивним нагромадженням внутрішніх протиріч між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою присвоєння результатів праці. На думку прихильників марксизму, трансформація економічної системи капіталізму є невід'ємною складовою економічного розвитку суспільства [6, с. 22]. Головною рушійною силою суспільного розвитку є протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами і загострення класової боротьби в суспільстві.

Сильні сторони цього підходу полягають у тому, що він допомагає дослідити історичні зміни якісно різних способів виробництва, виходячи із системного характеру таких змін. Слабкі ж сторони полягають у явно спрощеному поділі економічної історії на п'ять способів виробництва, а також в односторонньому розумінні самого способу виробництва. Уже сам К. Маркс розумів недостатність цієї класифікації і додатково ввів у обіг чітко невизначене і дискусійне поняття "азіатського способу виробництва", що характеризував економіку кількох десятків країн (від Єгипту до Китаю), яка поєднувала елементи общинного устрою, рабовласництва і феодалізму з деспотичною централізованою державною владою.

Якщо взяти до уваги те, що між способами виробництва, що змінюють один одного, існують тривалі перехідні періоди зі "змішаною економікою" і різні країни в певний історичний період можуть мати різні способи виробництва (або вони можуть переходити до них), то отримаємо в підсумку досить складну і суперечливу модель економічної історії, що відрізняється від початкової спрощеної схеми. Крім того, один і той же спосіб виробництва в різних країнах може мати безліч варіантів, аналізувати які можна лише з урахуванням конкретних обставин. Якщо певний "базис" для однієї країни означає процвітання, а для іншої — хронічну бідність, то очевидно, що наукова цінність цього поняття для характеристики економічної системи є незначною [7, с. 20—21].

Отже, постала об'єктивна необхідність розробки методології, на основі якої з'явилася б можливість дослідження "сукупності конкретних обставин". З позицій системного підходу у процесі еволюції економічних систем періодично виникають структурні зв'язки, що були характерними для них у минулому (наприклад, відносини в рамках натурального господарства), хоча і в децю удосконаленому вигляді під впливом прогресу цивілізації. Однак при цьому головною детермінантою зміни типів систем виступають не продуктивні сили, а зміни усієї сукупності умов внутрішнього і зовнішнього середовища, що визначають її функціонування. Отже, на основі системного підходу досліджується вплив усіх чинників (у т.ч. і зовнішнього середовища) на розвиток економічної системи. К. Маркс теж усвідомлював важливе значення для розвитку економічної системи її зовнішніх чинників: "Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи, має місце виробництво" [8, с. 441]. Однак формальний підхід у його трактуванні виявився переважно детерміністським, лінійно-поступальним, тоді як системно-функціональний підхід передбачає поступально-коливальну еволюцію типів економічних систем, що графічно можна представити у формі синусоїди.

Незважаючи на вказані, а також інші протиріччя, системно-функціональний і формаційний підходи в цілому є не взаємовиключними, а взаємодоповнюючими.

Структурування елементів системи зумовлює виникнення такої її властивості, як емерджентність, або нададитивність (на відміну від поняття адитивності — властивості величин, яка полягає в тому, що значення ве-

личини, яка відповідає цілому об'єкту, дорівнює сумі значень величин, що відповідають його частинам, незалежно від того, яким чином поділено об'єкт [9]). Емерджентність (від. англ. emergence — виникнення, поява нового) у теорії систем — наявність у будь-якої системи особливих властивостей, не властивих її підсистемам і блокам, а також сумі елементів, не пов'язаних системоутворювальними зв'язками; неможливість об'єднання властивостей системи до суми її компонентів [9]. В економічних системах ця властивість виявляється, насамперед, у вигляді позитивного (зростаючого) ефекту масштабу виробництва, що виникає в результаті кооперативної взаємодії елементів системи. Цей ефект виникає і розглядається як властивість самої системи незалежно від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил. Отже, рівень розвитку продуктивних сил не є єдиним критерієм, що зумовлює функціонування й еволюцію економічних систем. "Найбільш привабливою властивістю організації, — як відмічає А. Пригожин, — є їх нададитивність, тобто приріст додаткової енергії, що переважає суму індивідуальних зусиль їх учасників... В цьому полягає одна із причин настільки поширеного використання людством організованих форм" [10, с. 41]. Нададитивний ефект (синонім — синергетичний ефект) є одним з найважливіших показників ефективності високорозвинутого колективу. Він полягає у здатності колективу як цілого досягати набагато вищих результатів у роботі, ніж це може зробити така ж за чисельністю група людей, які працюють незалежно один від одного і не об'єднанні системою визначених відносин [9]. Значний нададитивний ефект, поряд із кооперацією праці, дає кооперування і комбінування машин — атрибут індустріалізації.

У теорії марксизму виробничі відносини нерозривно пов'язані з продуктивними силами, однак передбачалось: "У той же час заперечення залежності виробничих відносин від рівня розвитку продуктивних сил призводить до ідеалізму в теорії та волюнтаризму і свавілля в політиці" [11, с. 516]. Згідно з цією теорією, виробничі відносини є формою розвитку продуктивних сил, тобто безперервне зростання використовуваних потужностей, кількості і якості застосовуваної техніки, впровадження нових технологій тощо зумовлюють розвиток виробничих відносин. За словами К. Маркса, "економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця" [12, с. 177].

На думку основоположників марксизму, кооперування і комбінування праці й виробництва потребують єдиного керівництва, єдиної організації, яка поступово витісняє спочатку ринкові (дрібнотоварні), а потім і ринково-капіталістичні відносини, тобто ринкове господарство. Також С. Сісмонді у своїй праці "Нові начала політичної економії: про багатство в його відношенні до народонаселення" (1819 р.) писав про те, що в епоху індустріалізації застосування машин зумовлює концентрацію праці на великих підприємствах і в цілому цей процес призводить до звуження сфери вільної конкуренції.

Слід відзначити парадоксальну особливість: С. Сісмонді й К. Маркс на основі однієї й тієї ж тенденції концентрації та централізації виробництва і капіталу, яку обидва перебільшували, зробили прямо протилежні висновки щодо розвитку макросистем. Якщо Сісмонді віддавав безумовну перевагу регульованому ринку, що складається з великої кількості дрібних підприємств, то Маркс — "єдиний фабрики". Перший безпосереднє поєднання факторів виробництва пов'язував з індивідуальною, а другий — із суспільною власністю на засоби виробництва.

К. Маркс на основі аналізу раннього періоду розвитку промисловості в Англії узагальнив тенденції ка-

піталістичного виробництва і сформулював всезагальний закон капіталістичного нагромадження. Його суть полягає в тому, що власники капіталів змушені збільшувати обсяг інвестицій, удосконалювати техніку, що зумовлює відносно підвищення витрат на засоби виробництва порівняно з витратами на робочу силу, яке, у свою чергу, призводить до зростання органічної будови капіталу і поширення безробіття.

Однак, пізніше ряд економістів показали, що розвиток техніки здійснює не такий однозначний вплив на принципи організації господарства. Зокрема, розробник теорії господарського порядку В. Ойкен виділив ряд випадків, коли розвиток техніки не послаблює, а, навпаки, посилює конкуренцію. Наприклад, удосконалення та здешевлення транспорту посилює конкуренцію на певних локальних, відосблених ринках. Аналогічний вплив здійснює і розвиток засобів зв'язку, особливо на ринках робочої сили й цінних паперів. Крім того, розвиток техніки й технологій посилює конкуренцію між виробниками товарів-субститутів, що зумовлює збільшення еластичності попиту на окремі товари і трансформацію самої моделі ринку, який набуває ознак досконалої (монопольної) конкуренції, навіть якщо продавець окремого товару є монополістом. Поява багатофункціональної техніки сучасної індустрії сприяла гнучкості, можливості швидкої диверсифікації виробництва [13, с. 305—307].

В. Ойкен також підкреслив важливе значення впливу економічної політики держави на форми організації господарства або господарської системи: "У той час як економічна політика здійснює вплив на економічний порядок і формує його, вона впливає на розмір заводів і всю прикладну техніку" [13, с. 316]. Якщо представники технічного детермінізму в принципі не заперечували впливу виробничих відносин на розвиток продуктивних сил, але в цілому передбачали визначальну роль останніх, то, на думку В. Ойкена, "апарат, що включає промислові машини і обладнання, не є тим фундаментом, на основі якого будується економіка і економічний порядок" [13, с. 316]. Отже, у процесі формування і функціонування економічної структури (структури економічної системи) дедалі більше значення відводиться в цьому випадку суб'єктивним факторам, насамперед, економічній політиці держави.

Необхідність корегування і доповнення формаційного підходу також зумовлена недосконалістю класифікації способів виробництва (відповідно, і економічних систем) на основі домінуючої форми власності. Такий висновок можна зробити на прикладі суспільної власності. К. Маркс і Ф. Енгельс категорично заперечували тотожність суспільної та державної власності, передбачаючи, що при комунізмі не буде і такого інституту, як держава. У той же час вони розуміли, що "оркестр потребує диригента", тобто функціонування суспільного господарства має координуватись з єдиного центру управління. Між ним і рядовими елементами господарства ("музикантами") формуються вертикальні управлінські зв'язки, які не можуть набувати іншої форми, аніж форми підпорядкування, експлуатації, навіть якщо вони формуються на добровільній основі як "усвідомлена необхідність".

У реальному соціалізмі гіпотетична "суспільна" власність трансформувалась в реальну державну власність, хоча в політичній економії соціалізму вона визначалась як загальнонародна (соціалістична). Однак зрозуміло, що державна власність не є атрибутом тільки соціалізму — ця форма власності домінувала в різних країнах у різні історичні епохи.

К. Маркс і Ф. Енгельс, мабуть, розуміючи нечіткість, дискусійність класифікації способів виробництва (економічних систем) на основі такого критерію, як форма власності, запропонували ще один критерій — форму "залучення" робочої сили, її "поєднання" із засобами виробництва. Відповідно виникли такі визначен-

ня, як "рабовласницька", "феодална", "капіталістична", "комуністична (соціалістична)" форми власності. У зв'язку з цим у теорії марксизму стверджувалось, що оскільки головною продуктивною силою будь-якого суспільства є "робітники, трудящі маси", то відповідно їх місце "у системі продуктивних сил визначає принципову відмінність продуктивних сил однієї епохи від іншої" [11, с. 514]. Відповідно ці "базові" відмінності є первинними навіть стосовно форм власності: приватна власність зберігається протягом домінування трьох способів виробництва (рабовласництво, феодалізм, капіталізм), однак змінюється форма "найму", яка і виступає основним критерієм у марксистській типології систем.

З точки зору системно-функціонального підходу поєднання робочої сили із засобами виробництва завжди, окрім гіпотетичного господарства Робінзона, опосередковане ієрархією. Це підхід передбачає інше відношення до проблем експлуатації "людини людиною". Експлуатація є в усіх системах, що засновані на вертикальних управлінських зв'язках і відносинах, у тому числі й у соціалізмі, оскільки експлуатація, як зазначалось вище, є функцією будь-яких вертикальних управлінських відносин — керівник завжди певною мірою експлуатує того, ким він керує. Причому ступінь експлуатації за інших рівних умов може бути прямо пропорційним величині й складності управлінської ієрархії.

Тут доцільно згадати теорію відомого економіста Дж. Кларка, який заперечував можливість експлуатації "людини людиною" в умовах досконалої конкуренції. Експлуатація факторів виробництва — це функція ієрархічних організацій. Загальною ознакою посилення ієрархії організованих структур є скорочення або навіть цілковите зникнення "середнього класу". Тому С. Сісмонді прийшов до висновку про "справедливість" і "прогресивність" дрібнотоварної ринкової системи. Слід відзначити, що для забезпечення соціально-економічної рівності і "справедливого" розподілу доходів на базі викорінення експлуатації С. Сісмонді передбачав повне усунення з економічної системи мегаієрархій, а К. Маркс — їх повне панування.

Особливого аналізу й оцінки в контексті дослідження явища експлуатації потребує важливий постулат сучасної теорії інформаційного суспільства, який говорить: оскільки характер праці визначає природу виробничих відносин і соціальну структуру будь-якого суспільства, то інформатизація економіки робить працю людини, дійсно, творчою. Це докорінним чином перетворює саме суспільство, оскільки творча праця початково є добровільною, і лише за певних умов вона може бути примусовою (підневільною).

Подібного підходу дотримуються О. Бузгалін і А. Колганов, які в статті "Політична економія пострадянського марксизму", а також у монографії "Межі капіталу: методологія і онтологія. Реактуалізація класичної філософії і політичної економії" пишуть, що "такими, що визначають соціальний прогрес (і у світі в цілому, і в окремих країнах), дійсно, стають процеси, що лежать по ту сторону матеріального виробництва, такий фактор, як творчий потенціал людини, такі сфери, як креато (ноо-) сфера" [14, с. 39], "не менш важливою є проблема розвитку відносин вільної праці, що долає вузькі рамки найманої праці як роботи, де капітал підпорядковує працю, і переходу до вільної праці, де робітник (чи їх асоціації, як це робиться в наукових та інших тимчасових творчих колективах, публічних університетах тощо) сам визначає параметри своєї діяльності, її результати і дохід" [15, с. 20]. Про те, що в майбутньому праця людей стане не примусовою, а творчою, також стверджується в книзі В. Фельдблюма "До загальноекономічної теорії через взаємодію наук" [16, с. 77—78]. Досить ґрунтовно зміст творчої праці розкрили й класики марксизму. Ф. Енгельс писав, що праця в майбутньому суспільстві "...замість того, щоб бути засобом понево-

лення людей, стала б засобом їх визволення, даючи кожному можливість розвивати в усіх напрямках і дієво проявляти всі свої здібності — як фізичні, так і духовні, отже, де продуктивна праця з важкого тягара перетворюється у насолоду" [17, с. 287—288].

На думку О. Бузгаліна і А. Колганова, світ "нового соціалізму" буде базуватись на переважанні творчої діяльності. У цьому зв'язку вони, на відміну від інших науковців, пишуть: "для автора цих рядків і А. Колганова ближчим є марксове поняття "царство свободи"... У будь-якому випадку ми говоримо про світ, що долає вузькі горизонти індустріальної системи, про "постіндустріальний соціалізм" [15, с. 52]. У цьому контексті слід відзначити, що за К. Марксом "царство свободи, починається в дійсності лише там, де припиняється робота, диктована нуждою та зовнішньою доцільністю, отже, по природі речей воно лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва". Він відзначає, що "з розвитком людини розширюється це царство природної необхідності, оскільки розширюються його потреби; але в той же час розширюються і продуктивні сили, які служать для їх задоволення", по той бік "царства необхідності" (сфери власне матеріального виробництва) "починається розвиток людських сил, який є самоціллю, справжнє царство свободи, яке, однак, може розцвісти лише на цьому царстві необхідності як на своєму базисі" [18, с. 355].

Однак слід погодитись з твердженням А. Чухна, що неправомірно в контексті поняття "царства свободи" вести мову лише про соціалістичний тип суспільства в його найрозвинутішій стадії. "Хіба соціалістичний лад, навіть у розвинутій формі, долає працю як необхідність і розподіл за працю, тобто матеріальне стимулювання? Звичайно, ні... розкритий К.Марксом лад не є царством свободи... це "вища і остання ступінь царства необхідності". А. Чухно підкреслює: "На відміну від праці, творчість є вищим і досконалим типом діяльності. Його спонукальний мотив пов'язаний з внутрішніми потребами людини, намаганням до самореалізації, до примноження своїх здібностей і талантів, можливостей і знань" [5, с. 180—181].

На нашу думку, творча праця, що є притаманною лише творчим особистостям, у найближчому майбутньому не зможе стати єдиною можливою для всіх людей, також фізичну працю не можна протиставляти творчій. Аналогічно не можна повністю уникнути існування певних ієрархічних структур у національних економічних системах.

Формаційний і системно-функціональний підходи є взаємодоповнювальними, однак останній, особливо стосовно типології економічних систем, є менш розробленим. У науковій економічній літературі переважає думка, що прогрес техніки, технології і самої людини, тобто продуктивних сил, зумовлює виникнення нових типів економічних відносин. Більшість сучасних авторів, що досліджують проблематику розвитку (еволюції) економічних систем, надають перевагу різноманітним варіантам поєднання формаційного й цивілізаційного підходів.

Один з основних теоретиків цивілізаційного підходу англійський історик А. Тойнбі під цивілізацією розумів відносно самодостатню соціально-культурно-релігійну спільноту, обмежену в часі й певному географічному просторі. Протягом існування людства можна виділити, на його думку, 21 цивілізацію, кожна з яких пройшла чи проходить свій особливий шлях генезису, розвитку і розпаду [19, с. 78—82].

Концепція багатьох цивілізацій із загальноісторичної точки зору є більш реалістичною, аніж концепція п'яти формацій, однак вона на початкових етапах розробки не містила чіткої економічної складової, не виявляла відповідності між економікою й іншими складовими елементами суспільства в різних цивілізаціях.

У дослідженнях, що об'єднуються в рамках цивілізаційного підходу, як правило, використовується не

один підхід, а їх сукупність за певної переваги одного з них. Так, на базі цивілізаційного підходу в його техніко-технологічному трактуванні (Е. Тоффлер) стало можливим виділення типів суспільних систем, що мають різні техніко-технологічні бази, або визначення їх типів відповідно до особливостей культури, традицій тощо (християнські, східно-православна, ісламська, східно-буддистська).

Використовуючи цивілізаційний підхід і як основний критерій пануючу ідею, О. Шпенглер, М. Данилевський, А. Тойнбі виділили типи (групи) замкнутих (ізолюваних) цивілізацій, що історично змінювались. Подібними є також класифікації А.-Ж. Тюрго і А. Ахієзера — у них виражена зміна пануючих ідей в організації господарства й суспільства та відповідна загальна тенденція змін економічних систем. А.-Ж. Тюрго виділив релігійну, спекулятивну і наукову стадії розвитку суспільства, А. Ахієзер — традиційну, проміжну і ліберальну цивілізації.

Слід відзначити, що, досліджуючи різноманітність цивілізацій, більшість представників цивілізаційного підходу не досить багато уваги приділяли виявленню конкретних закономірностей суспільного розвитку, здійсненню узагальнень на основі виділення конкретних системних властивостей цивілізацій у їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Акцент на різноманітності та своєрідності цивілізацій став перетворюватись на самодостатній. Головним для більшості авторів є не стільки обґрунтування конкретних критеріїв виділення цивілізацій та їх систематизація, скільки позитивна їх характеристика.

Як наслідок, у рамках цивілізаційного підходу неявно визнається право кожного з авторів на свій суб'єктивний погляд — майже кожен самостійно вирішує, які цивілізації виділяються, скільки їх існувало та які критерії їх виділення. У результаті, на думку О. Бузгаліна і А. Колганова [15], для цивілізаційного підходу характерною є не досить поглиблена розробка методологічних, концептуальних питань, його автори відносно мало уваги приділяють напрацюванню загальної моделі філософії історії. У результаті свідомого чи несвідомого використання методології позитивізму отримується цілий набір розрізаних конкретних соціо-історичних досліджень тих чи інших суспільств. Зникає теоретична база для виділення не тільки закономірностей суспільно-історичного розвитку, для системного погляду на історію людства, але й для виділення "червоної лінії" історії, критеріїв прогресу.

На думку багатьох науковців, наприклад, А. Чухна, В. Іноземцева, цивілізаційний і формаційний підходи мають певні спільні риси, навіть методологічну схожість. Розробники і формаційного, і цивілізаційного підходів виходять з того, що джерелом прогресу цивілізації та його виміром є удосконалення форм і методів матеріального виробництва. Марксовий поділ історичного процесу на періоди особистої залежності, речової залежності та вільної індивідуальності хронологічно мало відрізняється від доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної стадій. Тракуювання постіндустріальної стадії та комуністичної формації теж має чимало спільного, бо і там, і там всебічний розвиток людини, перетворення праці у творчу діяльність — це характерні риси обох суспільств [5, с. 60].

Відмінною рисою розглянутих вище формаційного й цивілізаційного підходів до дослідження еволюції економічних систем є те, що у якості головної рушійної сили такої еволюції було вибрано рівень розвитку продуктивних сил. У багатьох із них увага концентрується тільки на розвитку матеріальних основ виробництва, заміні одних технологічних укладів іншими. Не підлягає сумніву, що технологічна еволюція відіграє важливу роль у розвитку суспільства, однак було б неправильно ставити знак рівності між технологічною і економічною еволюцією в цілому. Виробництво не може існувати заради виробництва — воно завжди має орієнтува-

тись на споживання, на задоволення потреб людей. Для дослідження перспектив і можливостей економічного розвитку необхідно, як зазначав С. Булгаков, визначити, чи є людина функцією економіки, господарства, чи саме господарство є функцією людини. Людська поведінка визначається багатьма чинниками, серед яких значне місце відводиться чинникам зовнішнього по відношенню до економічної системи середовища (надбудови). Потребують корегування лінійно-детерміністські визначення типу "буття визначає свідомість" або "продуктивні сили визначають виробничі відносини".

У зв'язку з цим Ю. Зайцев [20] відзначає, що одним з основних принципів побудови парадигми сучасної економічної науки є здатність до системного сприйняття багатомірності та складності економічного життя, багатоваріантності соціально-економічного розвитку, до усвідомлення того, що різні підходи, школи, напрями визначають тільки окремі його сторони, розкривають частки істини, отже, визнання правомірності існування тенденції руху до синтезуючого мислення.

Ефективне функціонування економічної системи є неможливим без зворотнього зв'язку, механізм дії якого має круговий характер, тобто підсистемами здійснюють взаємний вплив одна на одну. З точки зору системно-функціонального підходу, жоден з елементів системи не визначальний. У певні періоди часу надбудова (наприклад, ідеологія) може відігравати важливішу роль у розвитку системи, аніж весь комплекс матеріальних продуктивних сил. Таким чином, зв'язок між буттям і свідомістю, продуктивними силами і виробничими відносинами є скоріше функціональним, тобто зворотньо-двохстороннім, аніж лінійним (причинно-наслідковим). Згідно з системним підходом, функціонування будь-якої економічної системи визначається передусім умовами зовнішнього середовища (соціальної системи), які здійснюють вагомий вплив на систему і визначають її структуру. Тому реальна (змішана) економічна система містить елементи планової і ринкової, а також окремі елементи традиційної системи.

ВИСНОВКИ

Таким чином, аналіз економічних систем з точки зору системного підходу дає можливість визначити поліваріантний їх розвиток. Якщо у класифікаціях на основі рівня розвитку продуктивних сил передбачалось, що кожна економічна система поступово переходить від одного типу до іншого (причому перехід до іншого типу обумовлює новий (досконаліший) етап розвитку), то з точки зору цієї класифікації будь-яка економічна система у своєму розвитку еволюціонує не в напрямі від планової економіки до ринкової чи навпаки, а має свій унікальний вектор розвитку, який відповідає її структурі, внутрішнім і зовнішнім умовам функціонування тощо. Тому рівень ринковості чи плановості економічної системи не може розглядатись як показник ефективності її функціонування та характеризувати рівень її розвитку, а є наслідком впливу унікальної комбінації соціальних, національних, інституційних чинників.

У міру стрімкого розвитку світових комунікацій і поширення інформації, різноманітні типи й моделі соціально-економічних структур справляють все більший взаємний вплив, у результаті чого посилюються конвергентні процеси як в економіці, так і в інших сферах суспільного розвитку. Однак змішана економіка схильна до коливань, які виражаються в процесах посилення "соціальності" чи "економічної ефективності", що зумовлені відповідними змінами політичної кон'юнктури. У різних суспільствах в один і той же період ці коливання можуть бути різноспрямованими, що означає наявність зворотнього щодо конвергенції процесу — дивергенції соціально-економічних структур. Результатом дивергенції є виникнення широкого спектра різноманітних національних економічних систем, дослідження специфіки яких є нагальною потребою сучасної економічної науки.

Література:

1. Рязанов В.Т. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в XIX—XX вв.: монография / В.Т. Рязанов. — СПб.: Наука, 1998. — 796 с.
2. Шарапов О.Д. Економічна кібернетика: навч. посіб. / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.Є. Семьонов. — К.: КНЕУ, 2004. — 231 с.
3. Гальчинський А. Методологія складних систем / А. Гальчинський // Економіка України. — 2007. — № 8. — С. 4—18.
4. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / Жаклін Рюс; Віктор Шовкун (пер. з фр.). — К.: Основи, 1998. — 669 с.
5. Чухно А.А. Твори: У 3 т. / А.А. Чухно. — К.: НАН України, 2006. — Т. 2: Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика. — 512 с.
6. Трансформаційна економіка: навч. посіб. / [Савчук В.С., Зайцев Ю.К., Малий І. Й. та ін.]; / В.С. Савчук (ред.), Ю.К. Зайцев (ред.). — К.: КНЕУ, 2006. — 612 с.
7. Ольсевич Ю. Хозяйственная трансформация и трансформация теории / Ю. Ольсевич // Вопросы экономики. — 1998. — № 5. — С. 14—28.
8. Маркс К. Твори: [Переклад] / К. Маркс, Ф. Енгельс. — 2-ге вид. — К.: Вид.-во політ. літ-ри України, 1958. — Т. 6: Статті з "Neue Rheinische Zeitung" (листопад 1848 — липень 1849). — 761 с.
9. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Емерджентність>.
10. Пригожин А.И. Методы развития организаций: монография / А.И. Пригожин. — М.: МЦФЭР, 2003. — 863 с.
11. Философский энциклопедический словарь / [А. Л. Грекулова и др.]; Редкол.: С. С. Аверинцев и др. — 2-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1989. — 541 с.
12. Маркс К. Твори: [Переклад] / К. Маркс, Ф. Енгельс. — 2-ге вид. — К.: Вид.-во політ. літ-ри України, 1958. — Т. 23: Капітал. Критика політичної економії. Том перший. Книга I: Процес виробництва капіталу. — 1963. — 847 с.
13. Ойкен В. Основные принципы экономической политики: монография / В. Ойкен; Пер. с нем. Л.А. Козлова, Ю.И. Куколева; Общ. ред. А.И. Цедилина, К. Херрманн-Пиалата; Вступ. ст. О.Р. Лациса. — М.: Прогресс, 1995. — 494 с.
14. Бузгалин А., Колганов А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию новой школы) / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. — 2005. — № 9. — С. 36—55.
15. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Пределы капитала: методология и онтология. Реактуализация классической философии и политической экономии (избранные тексты) / А. Бузгалин, А. Колганов. — М.: Культурная революция, 2009. — 680 с.
16. Фельдблюм В.Ш. К общезкономической теории через взаимодействие наук: монография / В. Фельдблюм. — Ярославль: [б.и], 1995. — 237 с.
17. Маркс К. Твори: [Переклад] / К. Маркс, Ф. Енгельс. — 2-ге вид. — К.: Вид.-во політ. літ-ри України, 1958. — Т. 20: Ф. Енгельс: Анти-Дюринг. Діалектика природи. — 1965. — 775 с.
18. Маркс К. Твори: [Переклад] / К. Маркс, Ф. Енгельс. — 2-ге вид. — К.: Вид.-во політ. літ-ри України, 1958. — Т. 25: Капітал. Критика політичної економії: том третій. Ч. II (розділи XXIX — LI) — 1965. — 511 с.
19. Тойнби А.Дж. Постигание истории: Избранное / Арнольд Джозеф Тойнби; В.И. Уколова (ред.), Е.Д. Жарков (пер. с англ.), Д.Э. Харитонович (ред.). — М.: Айрис Пресс, 2003. — 638 с.
20. Зайцев Ю.К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства / Ю.К. Зайцев. — К.: КНЕУ, 2002. — 188 с.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2011 р.